

**การบรรลุเป้าหมายนโยบายการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน:
กรณีการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร**
**THE ACHIEVEMENT OF DEVELOPMENT POLICY ON COMMUNITY
ENTERPRISES GROUP: CASE OF PROCESSING OF HERB PRODUCT**

น้ำฝน ศิริวันสาธิต* พงษ์สรรณ์ วรภัทร์ธีระกุล**

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้วัตถุประสงค์ เพื่อสร้าง 1. เพื่อศึกษานโยบายภาครัฐในการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร 2. เพื่อเสนอแนะแนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชนการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี 3. เพื่อศึกษาสภาพการดำเนินการและปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี โดยใช้ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ การวิจัยครั้งนี้ศึกษาเฉพาะพื้นที่ หมู่ 6 บ้านดงบัง ตำบลดงขี้เหล็ก อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี ใช้วิธีการเลือกกลุ่มเป้าหมายแบบเจาะจง (Purposive sampling) แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม จำนวน 23 คน ได้แก่ กลุ่มที่ 1 ภาครัฐ จำนวน 8 คน และกลุ่มที่ 2 ภาคเอกชน จำนวน 15 คน เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยแบบสัมภาษณ์เจาะลึก และการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม ผู้วิจัยเข้าไปยังพื้นที่เป้าหมายเพื่อสังเกต ซักถาม สถิติที่ใช้วิเคราะห์ข้อมูลความสัมพันธ์ โดยใช้การวิเคราะห์เนื้อหา

ผลการวิจัยพบว่า

กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งเมื่อปี 2541 ตั้งขึ้นเพื่อหารายได้ให้ชุมชน ในการรวมกลุ่มครั้งแรกยังไม่ใช่เกษตรกรอินทรีย์ บรรยากาศและสภาพแวดล้อมทั่วไป ของแหล่งผลิตสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี พบว่าเป็นแหล่งเกษตรกรรม มีการเพาะปลูกเต็มพื้นที่ โดยมากพื้นที่โดยรอบเป็นการเพาะปลูกไม้ดอกไม้ประดับ เพื่อนำไปขายซึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นเกษตรกรอินทรีย์ การทำงานของสมาชิกกลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี โดยรวมแล้ว ผลิตภัณฑ์โดยรวมเป็นการแปรรูปให้อยู่ใน “สมุนไพรแห้ง” การตั้งราคาจะมีการคำนวณจากต้นทุนโดยทางมูลนิธิเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ระยะเวลาการปลูกและเก็บเกี่ยวของสมุนไพร มีการวางแผนจำหน่าย 4 แห่ง คือ ที่ทำการกลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง ศูนย์จำหน่ายสินค้าชุมชน โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร และเครือข่ายร้านรักษ์สุข ด้านการผลิต จะมีการผลิตตามปริมาณที่ทางโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรต้องการ ด้านองค์ความรู้และข้อมูลข่าวสาร ได้มีการหาความรู้จากหนังสือและสื่ออินเทอร์เน็ต และมีหน่วยงานภาครัฐเข้ามาให้การสนับสนุนในเรื่องการใช้เทคโนโลยี ด้านการบริหารจัดการ โครงสร้างกลุ่มสมุนไพร ประกอบด้วย ที่ปรึกษา ประธาน

* Doctor of Philosophy Program in Public Administration Western University

** Department of Philosophy Program in Public Administration Western University

รองประธาน เลขานุการ เภรัญญิก สมาชิกฝ่ายผลิต ฝ่ายขาย ฝ่ายแปรรูป ซึ่งมีสมาชิก 12 คน รวมทั้งสิ้น 14 คน และมีการทำบัญชีครัวเรือนพร้อมบันทึกปัจจัยการผลิต และหักเงิน 5% ของรายได้ เพื่อใช้ในการบริหารกลุ่มสมุนไพร นโยบายส่งเสริมการผลิตวัตถุดิบสมุนไพรเกษตรอินทรีย์ที่มีคุณภาพ โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) ศึกษาสมุนไพรที่เป็นความต้องการของตลาด 2) ศึกษาวิจัยวิธีการขยายพันธุ์ การเพาะปลูก และการเก็บเกี่ยวที่เหมาะสมเพื่อให้วัตถุดิบสมุนไพรที่ได้มีคุณภาพดี มีสาระสำคัญในปริมาณสูง 3) ศึกษาวิจัยการขยายพันธุ์ด้วยวิธีการเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อพืช เพื่อให้ได้วัตถุดิบสมุนไพรที่มีคุณภาพดีและสม่ำเสมอในปริมาณมาก 4) ศึกษาวิจัยการป้องกันและควบคุมโรคพืชโดยหลีกเลี่ยงการใช้ยาฆ่าแมลง เพราะอาจก่อให้เกิดปัญหาสารพิษตกค้าง และ 5) ให้ความรู้แก่เกษตรกรผู้สนใจเกี่ยวกับการปลูกสมุนไพรแบบเกษตรอินทรีย์

คำสำคัญ : รูปแบบกลยุทธ์การตลาด, ประสิทธิภาพการตลาด, มหาวิทยาลัยเอกชน

ABSTRACT

The objective of thesis is 1) the government policy of community enterprises group in case of processing herb product was study 2) the method of development processing herb product was suggest for community enterprises group 3) the operating conditions, issue and barrier of development processing herb product was study. The thesis focuses on Baan Dong Bang Herb on Prachinburi by using purposive sampling. The samples have 2 groups. The first group is government sector which constrains 10 peoples. The last group is private sector which constrains 15 peoples. The method is in-depth interview and Observation.

Baan Dong Bang Herb produces the Dry Herb. The price of product was approved by Chao Phraya Abhaibhub Hospital. That is depending on planting time. The management structure contains Consultants, President, Vice President, Secretary, Treasurer, Production, Sealing and Processing. The products available on Baan Dong Bang Herb Group, Community Product Center, Chao Phraya Abhaibhub Hospital and Luk Suk Shop. The volume of production depends on the order of Chao Phraya Abhaibhub Hospital. The information was train by Chao Phraya Abhaibhub Hospital, internet and the government sector. The government policy of community enterprises group in case of processing herb product was obtain 1) Study the disease as market demand. 2) Research on propagation, cultivation and harvesting methods to ensure that the raw materials are of good quality. High volume content 3) Study on propagation by tissue culture To obtain high quality and consistent herbal raw materials in large quantities 4) Study the prevention and control of plant diseases by

avoiding the use of insecticides. Because it may cause toxic residue. 5) Educate farmers who are interested in organic herbs.

Keyword (s): Model of Marketing strategy, Marketing effectiveness, Private Universities

1. บทนำ

ประเทศไทยที่พบกับวิกฤติเศรษฐกิจในช่วงปี พ.ศ. 2540 ทำให้ประเทศไทยต้องปรับโครงสร้างอุตสาหกรรมให้พ้นจากอุปสรรคในการแข่งขันทั้งหลาย โดยเน้นพัฒนาในกลุ่มอุตสาหกรรมที่ประเทศไทยได้เปรียบประเทศอื่น รัฐบาลไทยจึงหันมาเน้นการส่งเสริม เศรษฐกิจชุมชน ซึ่งเป็นธุรกิจรากฐานของประเทศ และเป็นพื้นฐานของการพัฒนาเศรษฐกิจแบบพอเพียง ทั้งนี้ระบบเศรษฐกิจฐานรากดังกล่าวเป็นการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นร่วมกับการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็งควบคู่ไปกับการปรับตัวตามกระแสภูมิปัญญาท้องถิ่นให้มีการพัฒนาอย่างเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพชุมชน โดยอาศัยองค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมในท้องถิ่นของกลุ่มภาคเกษตรกรรมมาผสมผสานกับการพัฒนาสมัยใหม่ ซึ่งเรียกแนวคิดดังกล่าวว่า วิสาหกิจชุมชน (พิทยาว่องกุล, 2541) ดังนั้นวิสาหกิจชุมชนเกิดขึ้นจากการนำเอาแนวทางเศรษฐกิจชุมชนหรือแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงมาพัฒนาอย่างต่อเนื่องและเป็นระบบ เป็นแนวทางหนึ่งในการยกระดับรายได้ชีวิตความเป็นอยู่และคุณภาพชีวิตของชาวบ้านหรือเกษตรกรในชนบท มีการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนอย่างรู้คุณค่าเพื่อการพึ่งพาตนเองของครอบครัว ชุมชน และระหว่างชุมชน ดังนั้น กลุ่มวิสาหกิจชุมชน จึงมีความหลากหลายตามเศรษฐกิจชุมชนนั้นๆ (กรมส่งเสริมการเกษตร, 2548)

การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร ถือเป็นวิสาหกิจชุมชนกลุ่มหนึ่งที่ได้รับการยอมรับ ซึ่งการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร คือ การเปลี่ยนแปลงสถานะของสมุนไพร ให้แตกต่างไปจากเดิม เพื่อประโยชน์ในการใช้งานที่หลากหลายมากขึ้น สมุนไพรมีหลายชนิด และมีสรรพคุณทางยาที่แตกต่างกัน เนื่องจากผลิตภัณฑ์สมุนไพร บางประเภทไม่สามารถคงสภาพอยู่ได้นาน การแปรรูป จึงเข้ามามีบทบาทสำคัญมากขึ้น เพื่อให้เกิดผลดีต่อการแปรรูป คงไว้ซึ่งคุณค่าและสรรพคุณที่ดีของพืชสมุนไพร (ศูนย์ศึกษาการพัฒนาอ่าวคุ้งกระเบน อันเนื่องมาจากพระราชดำริ, 2556) ผลิตภัณฑ์สมุนไพร มีทั้ง ยา ผลิตภัณฑ์เสริมอาหาร เครื่องสำอาง ฯลฯ ซึ่งปัจจุบัน กระแสความนิยมเรื่องสมุนไพรมีมากขึ้นตามลำดับและมีแนวโน้มจะขยายตัวมากขึ้นทั้งในและต่างประเทศ มูลค่าการส่งออกสมุนไพรไทยอยู่ประมาณแสนล้านบาท โดยกลุ่มผลิตภัณฑ์เสริมอาหารมีมูลค่าการใช้และการส่งออกรวมกว่า 80,000 ล้านบาท สปาและผลิตภัณฑ์สปา มูลค่าประมาณ 10,000 ล้านบาท กลุ่มยาแผนโบราณตามภูมิปัญญาการแพทย์ไทย มูลค่าประมาณ 10,000 ล้านบาท แนวโน้มตลาดส่งออกสมุนไพรปี 2558 คาดว่าจะเติบโตมากกว่า ร้อยละ 10 (กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ กระทรวงพาณิชย์, 2558) โดยสมุนไพร 5 ชนิด ที่ตลาดโลกมีความต้องการสูง และมีโอกาสเติบโตในอนาคต ได้แก่ กระชายดำ ไพล ขมิ้นชัน กวาวเครือขาว และบัวบก (สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ, 2558) พื้นที่การปลูกพืชสมุนไพรทั่วประเทศในปี 2557 ประมาณ 35,000 ไร่ ผลผลิตประมาณ 30,000 ตัน ลดลงจากปี 2556 ร้อยละ 18 มีการพัฒนาวัตถุดิบสมุนไพรให้มีคุณภาพ โดยกรม

วิชาการเกษตร ได้รับรองแปลงปลูกพืชสมุนไพรตามมาตรฐาน GAP กว่า 3,000 ไร่ และตั้งเป้าหมาย จะให้การรับรองในปี 2558 นี้อีก 3,000 ไร่ และจะมีการผลักดันให้เกษตรกรนำแปลงปลูกพืชสมุนไพรเข้าสู่มาตรฐานเพิ่มขึ้น (กรมวิชาการเกษตร, 2558)

ซึ่งหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับสมุนไพรหลักๆ ประกอบด้วย 1) กระทรวงสาธารณสุข ดำเนินการเพิ่มรายการสมุนไพรในบัญชียาหลักแห่งชาติ พัฒนาสถานบริการ ส่งเสริมให้โรงพยาบาล ส่งเสริมสุขภาพตำบล มีบริการแพทย์แผนไทยและนวดไทย 2) กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ ดำเนินการพัฒนาศักยภาพผลิตภัณฑ์สมุนไพรให้ได้มาตรฐาน เพื่อให้สินค้าเข้าถึงตลาดได้มากขึ้น ให้การรับรองคุณภาพวัตถุดิบและผลิตภัณฑ์จากสมุนไพร ภาครัฐได้มีนโยบายเพื่อการพัฒนาผลิตภัณฑ์ การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพรอย่างต่อเนื่องตลอดมา ซึ่งในปี 2553 ประเทศไทยจะเน้นการ ขับเคลื่อนยุทธศาสตร์การพัฒนาภูมิปัญญาไทย สุขภาพวิถีไทย พ.ศ. 2550-2554 และพัฒนางาน การแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้านไทย และการแพทย์ทางเลือก ให้เป็นรูปธรรม กรมพัฒนา การแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ต่อมาในปี 2554 มุ่งเน้นการส่งเสริมให้ประชาชนใช้ยา สมุนไพรไทยเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะในเด็กซึ่งปัจจุบันมีการใช้ยาเคมีในการรักษาตั้งแต่แรกเกิดจนโต ซึ่งหากมีการปรับมาใช้ยาสมุนไพรไทยแล้ว จะเป็นการช่วยลดการสะสมของสารเคมีในร่างกายของ เด็ก ตลอดจนเพิ่มภูมิคุ้มกันความแข็งแรงของร่างกายให้มากขึ้นด้วย พร้อมทั้งมีการรับการจัด ทะเบียนยาเข้าสู่บัญชียาหลักแห่งชาติ ฉบับที่ ซึ่งในปี 2555 เริ่มมีการสร้างรายได้เข้าประเทศจาก สมุนไพรเพิ่มขึ้น ได้แก่ กวาวเครือขาว มีสรรพคุณ เป็นยาอายุวัฒนะ ทำให้กระชุ่มกระชวย บำรุง โลหิต ไบบวบก มีสรรพคุณ บำรุงสมอง ช่วยความจำ ระบายร้อนขับไฟ ลดบวมขับพิษ กระชายดำ มีสรรพคุณ เพิ่มฮอร์โมนบำรุงกำลัง มีฤทธิ์ต้านอักเสบ ต้านเชื้อจุลินทรีย์ ขยายหลอดเลือดแดง ไพล มีสรรพคุณ แก้ท้องอืด ท้องเฟ้อ แก้อาการเคล็ดขัดยอก ปวดเมื่อย ลุกประคบ สรรพคุณ ช่วยกระตุ้น การไหลเวียนโลหิต ลดอาการเกร็งกล้ามเนื้อ อักเสบกล้ามเนื้อเป็นต้น ในปี 2556 มุ่งเน้นการแพทย์ แผนไทยหัวใจ การดูแลสุขภาพ โดยการประชาสัมพันธ์องค์ความรู้ด้านศาสตร์การแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้าน และการแพทย์ ในปี 2558 เน้นให้คนไทยมีสุขภาพดีและอายุยืนด้วยสมุนไพร และภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย แพทย์พื้นบ้าน ในปัจจุบัน เริ่มมีการเปิดตลาดเชิงธุรกิจระหว่างผู้ ซื้อจากกลุ่มประเทศอาเซียน และผู้ขายในประเทศที่เป็นผู้ประกอบการกลุ่มผลิตภัณฑ์จากยา สมุนไพร อาหารเสริม เครื่องสำอาง กลุ่มวัตถุดิบและสารสกัดกลุ่มอื่นๆ ดังนั้นปัจจุบันรัฐบาลได้ให้ ความสนใจเรื่องสมุนไพรเป็นอย่างมากเนื่องจากเป็นทรัพยากรที่สำคัญในการนำมาผลิตเป็นยา ผลิตภัณฑ์อาหารเสริม และเครื่องสำอาง ช่วยให้ประเทศชาติประหยัดเงินตราในการนำเข้า ผลิตภัณฑ์ดังกล่าวจากต่างประเทศ ซึ่งบรรจุในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 ยุทธศาสตร์การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนได้ให้ความสำคัญในการสร้าง รายได้จากการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ โดยส่งเสริมการพัฒนา เศรษฐกิจจากทรัพยากรพันธุกรรมและความหลากหลายทางชีวภาพให้มีการอนุรักษ์การวิจัยและ พัฒนาพันธุกรรมท้องถิ่นและพืชพื้นบ้าน เพื่อสร้างนวัตกรรมในการผลิตสินค้าและบริการที่มี มูลค่าเพิ่มและเป็นเอกลักษณ์ของประเทศ เช่น สมุนไพรเวชภัณฑ์เครื่องสำอาง และผลิตภัณฑ์

ธรรมชาติตามแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจ รวมทั้งเป็นการสนับสนุนยุทธศาสตร์ประเทศในการเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันของประเทศเพื่อให้หลุดพ้นจากประเทศรายได้ปานกลาง (Growth & Competitiveness) ที่มุ่งให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางการให้บริการสุขภาพของภูมิภาค นอกจากนั้นกระทรวงสาธารณสุขได้กำหนดเป้าหมายบรรจุมูลค่าจากสมุนไพรในบัญชียาหลักแห่งชาติอย่างน้อยร้อยละ 10 ของรายการยาทั้งหมดในปี 2556-2560 ซึ่งการเพิ่มรายการยาจากสมุนไพรเข้าสู่บัญชียาหลักแห่งชาติ จะเป็นอีกทางเลือกเพิ่มขึ้นของแพทย์ผู้สั่งยาในการรักษา หรือส่งเสริมสุขภาพแบบผสมผสานแก่ประชาชน และกระตุ้นให้เพิ่มมูลค่าการใช้ยาจากสมุนไพรมากขึ้น เป็นการเพิ่มความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจของชาติ ลดการพึ่งพายาจากต่างประเทศได้ สมุนไพรที่น่าจะมีศักยภาพและมีคุณสมบัติเหมาะสมสามารถนำมาวิจัยต่อยอด พัฒนาเป็นยาจากสมุนไพรที่น่าเชื่อถือ เป็นที่ยอมรับ สามารถนำมาบรรจุในบัญชียาหลักแห่งชาติได้ การผลักดันสมุนไพรครั้งนี้เป็นการสนับสนุนนโยบายศูนย์กลางสุขภาพนานาชาติ (Medical Hub) ซึ่งเป็นหนึ่งในนโยบายสำคัญของรัฐบาล โดยการขับเคลื่อนนโยบายมี 3 เรื่อง เรื่องแรกเป็นศูนย์กลางบริการรักษาพยาบาล (Service Hub) ทั้งการแพทย์แผนปัจจุบัน การแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เรื่องที่สอง คือ ศูนย์กลางบริการวิชาการทางการแพทย์และงานวิจัย (Academic Hub) และเรื่องที่สามเกี่ยวกับ ศูนย์กลางยาและผลิตภัณฑ์สุขภาพ (Product Hub) ทั้งยาแผนปัจจุบัน ยาสมุนไพร เครื่องมือแพทย์ วัคซีน และอาหารเพื่อสุขภาพ

โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ถือเป็นโรงพยาบาลนำร่องเรื่องการแพทย์แผนไทย ใช้สมุนไพรบำบัดรักษาโรค ได้พัฒนาผลิตภัณฑ์สมุนไพรอย่างครบวงจร โดยทำการศึกษาตั้งแต่กระบวนการปลูกการเก็บเกี่ยว การแปรรูปวัตถุดิบสมุนไพร การควบคุมคุณภาพวัตถุดิบ การผลิตเป็นผลิตภัณฑ์สำเร็จรูป ไปจนถึงการจำหน่าย ถือเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้การพัฒนาสมุนไพรของโรงพยาบาลเชื่อมโยงกับชุมชน ในฐานะเป็นผู้ผลิตสมุนไพร ภายใต้แนวคิดระบบเกษตรอินทรีย์ เพื่อความปลอดภัยของทั้งเกษตรกรผู้บริโภคและสิ่งแวดล้อม โดยกำหนดเงื่อนไขที่จะรับซื้อวัตถุดิบสมุนไพรจากกลุ่มหรือชุมชนเท่านั้น โดยทางโรงพยาบาลจะส่งเภสัชกรเข้าไปให้ความรู้เกี่ยวกับการใช้และสรรพคุณของสมุนไพร วิธีการเพาะปลูก การเก็บเกี่ยวและการทำให้แห้งเพื่อให้ได้วัตถุดิบที่มีคุณภาพการจัดการศัตรูพืชด้วยวิธีธรรมชาติ รวมทั้ง การแปรรูปวัตถุดิบสมุนไพรให้เป็นไปตามหลักเกณฑ์ที่ดีในการปลูกและปฏิบัติหลังการเก็บเกี่ยว ทั้งนี้ โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร มีเกษตรกรผู้ปลูกสมุนไพร คือ กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งสมาชิกทุกคนจะต้องทำข้อตกลงเข้าร่วมโครงการสมุนไพรเกษตรอินทรีย์ เป็นลายลักษณ์อักษร ยอมรับการปฏิบัติตามมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ และยินยอมให้มีการตรวจพื้นที่ทำเกษตรทุกแปลง เพื่อให้สามารถรับรองกระบวนการผลิตและการจัดการในการแปรรูปวัตถุดิบว่าเป็นไปตามมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ คือไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมี และสารเคมีในการป้องกันกำจัดศัตรูพืชและโรคพืช และมีระบบการผลิตที่มีความยั่งยืนและเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม ซึ่งกำหนดให้เกษตรกรต้องมีมาตรการในการป้องกันการปนเปื้อนของสารเคมี ตั้งแต่การทำแนวกันชนในบริเวณที่เสี่ยงต่อการปนเปื้อนทั้งทางน้ำและอากาศ การนำเข้าปัจจัยการผลิต การปลูก การดูแล การเก็บเกี่ยว ดังนั้น กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัด

ปราจีนบุรี ถือเป็นวิสาหกิจชุมชนต้นแบบที่สนใจในการพัฒนาการปลูกสมุนไพรระบบเกษตรอินทรีย์ และมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง จนได้รับการรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ โดยการตรวจสอบรับรองของสำนักงานมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ (มกท.) และได้รับการตรวจสอบว่ามีมาตรฐานทัดเทียมกับมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ของสมาพันธ์เกษตรอินทรีย์นานาชาติ หรือที่เรียกกันย่อว่า IFOAM อีกทั้ง กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี ได้จัดเป็นแหล่งท่องเที่ยว จึงถือว่ากลุ่มสมุนไพรบ้านดงบังเป็นทั้งแหล่งให้ความบันเทิงและองค์ความรู้ด้านการ ปลูก การเก็บเกี่ยว แปรรูป พร้อมทั้งสรรพคุณนานาประการของสมุนไพรไว้อย่างครบครัน

จะเห็นได้ว่านโยบายภาครัฐในการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร มีอยู่หลายนโยบาย แต่พบว่า ผลิตภัณฑ์สมุนไพรที่ผ่านการศึกษาวิจัยเพื่อพิสูจน์สรรพคุณและความปลอดภัย รวมทั้งผ่านการวิจัยเพื่อกำหนดมาตรฐานและพัฒนาวิธีควบคุมคุณภาพอยู่น้อยมาก ทำให้ยังเป็นปัญหาในการนำผลิตภัณฑ์สมุนไพรของไทยเข้าแข่งขันในตลาดต่างประเทศ ประกอบกับผู้บริโภคผลิตภัณฑ์สมุนไพรเหล่านี้ ยังไม่ค่อยเชื่อมั่นในผลิตภัณฑ์สมุนไพร และการเปิดเสรีประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน ในปี พ.ศ. 2558 นั้น จะทำให้เกิดคู่แข่งและสภาพการแข่งขันในตลาดเพิ่มสูงขึ้น มีการแข่งขันที่รุนแรงในตลาดโลก โดยเฉพาะสินค้าที่มีคุณภาพต่ำต้นทุนต่ำหรือสินค้าที่สามารถใช้ทดแทนกันได้ง่าย จะรุกเข้ามาวางจำหน่ายในประเทศได้มากขึ้น ซึ่งประเทศไทยเป็นประเทศสมาชิกของประชาคมเศรษฐกิจอาเซียนและมีการส่งเสริมการผลิตสมุนไพรไทยเพื่อเป็นธุรกิจธุรกิจชุมชนขนาดเล็ก ที่ยังขาดความเข้มแข็งในการต่อสู้กับธุรกิจขนาดใหญ่ทั้งในประเทศและธุรกิจจากต่างประเทศ จึงทำให้ผู้ประกอบการต้องปรับตัวรับการแข่งขันที่รุนแรงดังกล่าว จึงทำให้เกิดคำถามว่าการพัฒนาผลิตภัณฑ์สมุนไพรไทยควรมีทิศทางใด การสนับสนุนภาครัฐในอนาคตจะมุ่งเสริมองค์ความรู้ที่จะช่วยยกระดับความเชื่อมั่นในผลิตภัณฑ์สมุนไพรได้อย่างไร เหตุใดผลิตภัณฑ์สมุนไพรจากบางประเทศจึงได้รับความนิยมมากกว่า เพราะอะไรผู้บริโภคจึงให้ความไว้วางใจและมีความเชื่อมั่นในผลิตภัณฑ์สมุนไพรของต่างประเทศมากกว่า

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาการบรรลุเป้าหมายนโยบายการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน โดยศึกษากลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี ที่มีการดำเนินการเข้าร่วมโครงการสมุนไพรเกษตรอินทรีย์ จึงนำมาสู่คำถามการวิจัยดังนี้

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

2.1 เพื่อศึกษานโยบายภาครัฐในการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร

2.2 เพื่อเสนอแนะแนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชนการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี

2.3 เพื่อศึกษาสภาพการดำเนินการและปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บข้อมูลความคิดเห็นจากผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 3 รอบ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ผู้เชี่ยวชาญได้พิจารณาตอบคำถามของตนเองอีกครั้ง ถ้าความคิดเห็นของตนไม่ตรงกับความคิดเห็นของกลุ่ม ก็สามารถเปลี่ยนแปลงหรือยืนยันความคิดเห็นของตนได้ในรอบใหม่ นอกจากนี้การยืนยันความคิดเห็นของตนที่ไม่ตรงกับความคิดเห็นของกลุ่มนั้น ได้เปิดโอกาสให้ผู้เชี่ยวชาญแต่ละคนได้แสดงเหตุผลประกอบด้วย ซึ่งรอบที่ 1 ศึกษาสภาพการดำเนินการและปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี รอบที่ 2 สร้างแนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี และรอบที่ 3 ยืนยันแนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชนการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี ดังนี้

รอบที่ 1 ศึกษาสภาพการดำเนินการและปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี

1. ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) กำหนดผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ใช้วิธีการเลือกกลุ่มเป้าหมายแบบเจาะจง (Purposive sampling) แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม จำนวน 23 คน ได้แก่ กลุ่มที่ 1 ภาครัฐ จำนวน 8 คน ประกอบด้วย เจ้าหน้าที่ส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ บุคลากรสังกัดองค์การบริหารส่วนตำบลดงขี้เหล็ก และกลุ่มที่ 2 ภาคเอกชน จำนวน 15 คน ประกอบด้วย ผู้ที่มีส่วนก่อตั้งกลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี มาตั้งแต่ต้นและดูแลกำหนดทิศทางในการดำเนินงานของกลุ่ม

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย แบบสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) และแบบสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม

รอบที่ 2 สร้างแนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชนการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี

1. ผู้วิจัยกำหนดผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) เป็นกลุ่มเดียวกับผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ในรอบที่ 1

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยในรอบที่ 2 เป็นแบบสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview) ชุดเดียวกับรอบที่ 1 พร้อมทั้งข้อมูลที่ได้จากรอบที่ 1 เพื่อให้ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) พิจารณามีความคิดเห็นตรงหรือสอดคล้องกับตำแหน่งของคำตอบที่ผู้ให้ข้อมูลหลักท่านอื่นแสดงความคิดเห็นหรือไม่ หากไม่เห็นด้วยก็ให้แสดงเหตุผลเพิ่มเติม แต่ถ้าผู้ตอบแบบสอบถามไม่แสดงเหตุผลก็จะถือว่าเห็นด้วยกับคำตอบดังกล่าว เพื่อเป็นการยืนยันความคิดเห็นรอบที่ 2

รอบที่ 3 ยืนยันแนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชนตามนโยบายภาครัฐ กรณีศึกษาการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร

1. ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากรอบที่ 2 ให้ผู้เชี่ยวชาญซึ่งเป็นผู้แทนองค์กร ทั้งในระดับนโยบายและผู้นำนโยบายไปปฏิบัติ โดยการประชุมสนทนากลุ่ม (Focus Group) ซึ่งผู้วิจัยได้เจาะจงเลือกผู้ที่มีส่วนก่อตั้งกลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี มาตั้งแต่ต้นและดูแลกำหนดทิศทางในการดำเนินงานของกลุ่ม หรือผู้ที่มีความรู้และประสบการณ์ด้านการจัดทำแนวทาง/กลยุทธ์ จำนวน 7 คน

2. เครื่องมือที่ใช้ สร้างแบบยืนยันแนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชนตามนโยบายภาครัฐ กรณีศึกษาการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร 2 ตอน

การวิเคราะห์ข้อมูล ทั้ง 3 รอบ โดยพิจารณาประเด็นหลัก (major themes) หรือแบบแผนหลัก (major pattern) ที่พบในข้อมูลมาตรวจสอบความสมบูรณ์ ของข้อมูล โดยใช้วิธีการสามเส้า (triangulation) ดังนี้ 1. โดยการตรวจสอบข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการ เอกสารรายงานผลการดำเนินการต่างๆ ที่เกี่ยวกับการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน และแนวคิด ทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร 2. โดยการตรวจสอบข้อมูลที่ได้จากการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม 3. โดยการตรวจสอบข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ และข้อมูลจากแบบสอบถาม โดยการเริ่มต้นจากการวิเคราะห์ภาพรวมไปสู่การวิเคราะห์ประเด็นย่อยของกระบวนการวิเคราะห์ตาม แนวทางการวิจัยเชิงคุณภาพ และข้อเสนอแนะจัดทำเป็น “แนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชนตามนโยบายภาครัฐ กรณีศึกษาการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร”

4. ผลการวิจัย

1. สรุปการสังเกตการวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี

กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งเมื่อปี 2541 ตั้งขึ้นเพื่อหารายได้ให้ชุมชน ในการรวมกลุ่มครั้งแรกยังไม่ใช่เกษตรกรอินทรีย์ แรกๆ ปลูกไผ่ตง แต่ไผ่ตงตาย เลยเปลี่ยนเป็นไม้ดอกไม้ประดับ เมื่อเริ่มเยอะขึ้นเกิดการแข่งขันด้านราคาเนื่องจากไม่มีการรวมกลุ่มต่างคนต่างขาย จึงคิดหาสินค้าเสริม เป็นสมุนไพร ซึ่งทางโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร รับซื้ออยู่แล้ว ปัจจุบันกลายเป็นรายได้หลัก กลุ่มสมุนไพรฯ ประกอบด้วย ที่ปรึกษา ประธาน รองประธาน เลขานุการ เภรุธัญญิก สมาชิกฝ่ายผลิต ฝ่ายขาย ฝ่ายแปรรูป ซึ่งมีสมาชิก 12 คน ในส่วนแรงงานมาจาก 11 ครอบครัว ครอบครัวละ 3-4 คน ทั้งนี้ทางกลุ่มได้มีการทำบัญชีครัวเรือนพร้อมบันทึกปัจจัยการผลิต และหักเงิน 5% ของรายได้ เพื่อใช้ในการบริหารกลุ่มสมุนไพรฯ การทำงานของสมาชิกกลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี โดยรวมแล้ว ผู้วิจัยจะเห็นว่ากลุ่มชุมชนเข้มแข็งของกลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง ทั้งนี้ทางกลุ่มสมุนไพรฯ ได้รับการสนับสนุนน้อยมากจากภาครัฐ หากสมาชิกในกลุ่มและผู้นำไม่มีจุดยืนที่เข้มแข็งพอ การก้าวไปข้างหน้าตามแผนแม่บทแห่งชาติว่าด้วยการพัฒนาสมุนไพรไทย ฉบับที่ 1 พ.ศ. 2560-2564 เป็นไปได้ยาก แต่ขณะนี้เท่าที่ผู้วิจัยได้เห็นนับตั้งแต่เริ่มลงพื้นที่

จนกระทั่งช่วงปลายๆ ก็ได้รับการสนับสนุนอย่างแรงด่วนมาจากการประสานงานของมูลนิธิฯ เช่น การเปลี่ยนซ่อมโรงตากสมุนไพร

2. สรุปผลการวิเคราะห์สภาพการดำเนินการและปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี ผู้วิจัยใช้การวิเคราะห์สภาพการดำเนินการและปัญหาอุปสรรคโดยแบ่งออกเป็น 6 ด้าน ได้แก่ ด้านผลิตภัณฑ์ ด้านราคา ด้านการตลาด ด้านการผลิต ด้านองค์ความรู้และข้อมูลข่าวสาร ด้านการบริหารจัดการ

ด้านผลิตภัณฑ์ ผลิตภัณฑ์ มีสินค้า 13 ประเภท ทำแปรรูปสมุนไพรแห้ง และกล้าพันธุ์ ได้กว่า 100 ชนิด ซึ่งรายได้หลักจากการจำหน่าย ฟ้าทะลายโจร เช่น ด้านสินค้า เช่น ชุดอบ ลูกประคบ ยาต้ม น้ำมันเหลือง และ ด้านบริการ เช่น มีการเปิดให้ศึกษาดูงาน บริการที่พักแบบโฮมสเตย์ พร้อมอาหารและของว่าง

ด้านราคา การตั้งราคาจะมีการคำนวณจากต้นทุนโดยทางมูลนิธิเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ระยะเวลาการปลูกและเก็บเกี่ยวของสมุนไพร

ด้านการตลาด มีการวางสินค้าที่งานเกษตรจังหวัดในบางครั้ง และมีการจัดบูธ ออกงานต่างภายในจังหวัดไม่มีการเสียค่าใช้จ่ายในการประชาสัมพันธ์ เนื่องจากส่วนมากจะเป็นการบอต่อจากผู้เข้ามาศึกษาดูงาน มีการวางสินค้าจำหน่าย 4 แห่ง คือ ที่ทำการกลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง ศูนย์จำหน่ายสินค้าชุมชน โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร และเครือข่ายร้านรักษ์สุข

ด้านการผลิต จะผลิตสินค้าชนิดไหนเท่าไร ไม่ได้กำหนด แต่ผลิตเรื่อยๆ ขายเรื่อยๆ ในส่วนที่ขายบ้านดงบัง ผลิตเท่าไรขายเท่านั้น เขาซื้อหมดก็ขายหมด การควบคุมสินค้า จะล้างเอง หั่นเอง คัดเลือกส่วนที่ไม่ใช่ออก ใช้เวลาทำทั้งวัน เนื่องจากเป็นธุรกิจภายในครัวเรือน และมีการผลิตตามปริมาณที่ทางโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรต้องการ พร้อมกับเพาะปลูกกล้าพันธุ์สมุนไพรไว้จำหน่ายด้วย ซึ่งการควบคุมและพัฒนาคุณภาพใช้ เทคนิคสร้างแรงจูงใจ รวมทั้งสร้างความตระหนักในความสำคัญของสินค้าและคุณภาพของวัตถุดิบ

ด้านองค์ความรู้และข้อมูลข่าวสาร ช่วงแรกๆเริ่มก่อตั้งจะมีหน่วยงานต่างๆ เข้ามาให้ความรู้ เช่น กรมการเกษตร อบต. มูลนิธิฯ แต่พอช่วงหลังๆ ไม่มีการเข้ามาให้ข้อมูลเลย ส่วนมากจะได้ความรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สืบทอดกันมา ได้มีการหาความรู้จากหนังสือและสื่ออินเทอร์เน็ต และมีหน่วยงานภาครัฐเข้ามาให้การสนับสนุนในเรื่องการใช้เทคโนโลยี การประชาสัมพันธ์กลุ่มสมุนไพรฯ

ด้านการบริหารจัดการ โครงสร้างกลุ่มสมุนไพรฯ ประกอบด้วย ที่ปรึกษา ประธาน รองประธาน เลขานุการ เหรัญญิก สมาชิกฝ่ายผลิต ฝ่ายขาย ฝ่ายแปรรูป ซึ่งมีสมาชิก 12 ครัวเรือน รวมทั้งสิ้น 14 คน และมีการทำบัญชีครัวเรือนพร้อมบันทึกปัจจัยการผลิต และหักเงิน 5% ของรายได้เพื่อใช้ในการบริหารกลุ่มสมุนไพรฯ ทั้งนี้สมาชิกกลุ่มมีการคิดค้นเครื่องมือเอง แต่มีเฉพาะเครื่องสับสมุนไพรที่ได้จากมหาวิทยาลัยพระจอมเกล้าพระนครเหนือ

การมีส่วนร่วมและการให้การสนับสนุนจากภาครัฐ เอกชน และประชาสังคม โดยหน่วยงานภาครัฐเข้ามาให้การสนับสนุนในเรื่องการใช้เทคโนโลยี การประชาสัมพันธ์กลุ่มสมุนไพรฯ โดยผ่านการท่องเที่ยวเชิงชุมชน ให้การสนับสนุนในเรื่องการใช้ความรู้ด้านวิชาการผนวกกับภูมิปัญญาชาวบ้าน โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศรจัดการอบรมและทำความเข้าใจในเรื่องของเกษตรอินทรีย์ และการควบคุมคุณภาพ รวมทั้งจัดส่งเจ้าหน้าที่เกษตรอินทรีย์และเภสัชกร เข้าไปแนะนำถึงขั้นตอนการผลิตพืชสมุนไพรที่ถูกต้องและได้คุณภาพตามมาตรฐาน

3. สรุปผลการศึกษานโยบายภาครัฐและข้อเสนอแนะแนวทางการในการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร

จากข้อมูลแผนการพัฒนาสมุนไพรของประเทศไทย พบว่าปัจจุบันภาครัฐมีนโยบายในการพัฒนาผลิตภัณฑ์สมุนไพร ประกอบด้วย 1) ส่งเสริมผลิตผลของสมุนไพรให้มีศักยภาพตามความต้องการของตลาดในประเทศและต่างประเทศ 2) พัฒนาอุตสาหกรรมและตลาดสมุนไพรให้มีคุณภาพระดับสากล 3) ส่งเสริมการใช้สมุนไพรเพื่อการรักษาโรคและสร้างเสริมสุขภาพ และ 4) สร้างความเข้มแข็งของการบริหารและนโยบายภาครัฐและใช้กลไกประชารัฐในการขับเคลื่อนสมุนไพรอย่างมั่นคง และยั่งยืน

แต่ทั้งนี้จากการดำเนินการและการใช้นโยบายดังกล่าว พบว่าทางกลุ่มสมุนไพรบ้านดงบังได้รับงบประมาณการพัฒนากระบวนการผลิตจากการนำเสนอโครงการของมูลนิธิเจ้าพระยาอภัยภูเบศร และข้อมูลข่าวสารความรู้ การผลิต การตลาด ราคา ยังคงขึ้นอยู่กับมูลนิธิฯ ดังนั้นจึงถือว่าการดำเนินการยังไม่บรรลุเป้าหมายและประสบความสำเร็จเท่าที่ควรจะเป็น ประกอบกับทางกลุ่มสมุนไพรบ้านดงบังยังคงประสบปัญหาในเรื่อง ดังต่อไปนี้ 1. การจัดสรรงบประมาณไม่เพียงพอต่อความต้องการ ส่งผลต่ออุปกรณ์และเทคโนโลยีที่ใช้มีกำลังการผลิตต่ำ ทำให้สามารถผลิตขายได้เฉพาะภายใน ไม่สามารถผลิตขายให้กับหน่วยงานภายนอกได้ 2. การเพาะปลูกเป็นแบบภูมิปัญญาชาวบ้าน ดังนั้นยังไม่มีมีการวิเคราะห์ปริมาณสารสำคัญในสมุนไพร และประสบปัญหาเกี่ยวกับพื้นที่การเพาะปลูกในรูปแบบเกษตรอินทรีย์ 3. การตลาดยังคงเป็นรูปแบบเหมือนการผูกขาด เนื่องจากมีการขายให้กับมูลนิธิเจ้าพระยาอภัยภูเบศรเท่านั้น ซึ่งส่งผลให้ทางกลุ่มสมุนไพรไม่มีห้องผลิตภัณฑ์เป็นของตัวเอง และราคาถูกกำหนดโดยมูลนิธิฯ

ทั้งนี้จากการสัมภาษณ์เชิงลึก และการเชื่อมโยงดังกล่าว เกี่ยวกับการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร ทางผู้วิจัยจึงได้จัดทำร่างนโยบายและแนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชนการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี พร้อมหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ไว้ดังนี้

1. นโยบายส่งเสริมการวิจัยและพัฒนาสมุนไพรแบบครบวงจร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือกรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ โดยมีแนวทาง ดังนี้ ศึกษาวิจัยและพัฒนาวัตถุดิบเพื่อให้ได้วัตถุดิบที่มีคุณภาพ และศึกษาวิจัยและพัฒนาด้านเทคโนโลยีเพื่อส่งเสริมให้มีการผลิตวัตถุดิบสมุนไพรในระดับอุตสาหกรรมในลักษณะที่เป็น Plantation และมีการใช้ระบบคุณภาพแบบ Good Agricultural Practice (GAP) และ Good Harvesting Practice (GHP)

2. นโยบายส่งเสริมการผลิตวัตถุดิบสมุนไพรเกษตรอินทรีย์ที่มีคุณภาพ หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมส่งเสริมการเกษตร โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) ศึกษาสมุนไพรที่เป็นความต้องการของตลาด 2) ศึกษาวิจัยวิธีการขยายพันธุ์ การเพาะปลูก และการเก็บเกี่ยวที่เหมาะสมเพื่อให้วัตถุดิบสมุนไพรที่ได้มีคุณภาพดี มีสาระสำคัญในปริมาณสูง 3) ศึกษาวิจัยการขยายพันธุ์ด้วยวิธีการเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อพืช เพื่อให้ได้วัตถุดิบสมุนไพรที่มีคุณภาพดีและสม่ำเสมอในปริมาณมาก 4) ศึกษาวิจัยการป้องกันและควบคุมโรคพืชโดยหลีกเลี่ยงการใช้ยาฆ่าแมลง เพราะอาจก่อให้เกิดปัญหาสารพิษตกค้าง และ 5) ให้ความรู้แก่เกษตรกรผู้สนใจเกี่ยวกับการปลูกสมุนไพรแบบเกษตรอินทรีย์

3. นโยบายกำหนดมาตรฐานและการควบคุมคุณภาพสมุนไพร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) ศึกษาวิจัยและพัฒนาด้านการควบคุมคุณภาพของสมุนไพร โดยเน้นงานวิจัยด้านพฤกษเคมีของสมุนไพรเพื่อหาสาระสำคัญหรือกลุ่มของสาระสำคัญที่เป็นสารออกฤทธิ์ของสมุนไพร 2) การจัดทำมาตรฐานของสมุนไพร 3) การพัฒนาวิธีวิเคราะห์ทั้งด้านคุณภาพและปริมาณของสารในการตรวจสอบและวิเคราะห์ของวัตถุดิบสมุนไพรในขั้นตอนก่อนและระหว่างกระบวนการผลิต 4) การพัฒนาวิธีควบคุมคุณภาพในขั้นตอนสุดท้ายเมื่อผลิตออกมาเป็นผลิตภัณฑ์แล้ว 5) ศึกษาวิจัยด้านความคงตัวของสาระสำคัญในผลิตภัณฑ์

4. นโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมผลิตภัณฑ์สมุนไพร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) ศึกษาวิจัยเพื่อแก้ไขปัญหาการปนเปื้อนของจุลินทรีย์ในกระบวนการผลิต 2) ศึกษาวิจัย เพื่อนำเทคโนโลยีใหม่ๆ ทางเภสัชกรรมมาใช้ในการ Formulate ยาจากสมุนไพรให้สามารถออกฤทธิ์ได้ยาวนานขึ้น 3) ศึกษาการผลิตเครื่องจักรอุปกรณ์ที่เหมาะสมและเป็นเทคโนโลยีใหม่ๆ มาใช้ในกระบวนการผลิต

5. นโยบายส่งเสริมการตลาดสมุนไพร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมส่งเสริมการค้า โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) สำรวจความต้องการผลิตภัณฑ์สมุนไพรของตลาดภายในประเทศ 2) วิเคราะห์ความเป็นไปได้และความคุ้มค่าในการวิจัยและพัฒนาสมุนไพรแต่ละชนิด 3) กระจายความรู้แก่ประชาชนเกี่ยวกับสรรพคุณของสมุนไพรเพื่อให้ประชาชนเชื่อมั่น

6. นโยบายส่งเสริมการส่งออกผลิตภัณฑ์สมุนไพร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมส่งเสริมการค้า โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) สำรวจความต้องการผลิตภัณฑ์สมุนไพรของตลาดต่างประเทศ 2) วิเคราะห์ความเป็นไปได้และความคุ้มค่าในการวิจัยและพัฒนาสมุนไพรแต่ละชนิด 3) พัฒนาระบบประกันคุณภาพให้ได้มาตรฐาน Good Manufacturing Practice (GMP) ในส่วนของยาจากสมุนไพร 4) นำสินค้าไปแสดงในงาน Trade show และ Expo ในต่างประเทศ

7. นโยบายพัฒนาเครือข่ายองค์ความรู้ด้านสมุนไพร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมส่งเสริมการเกษตร โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) ก่อตั้งสมาคมด้านพืชสมุนไพรเกษตรอินทรีย์ 2) สร้างศูนย์ให้ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรและผลิตภัณฑ์สมุนไพร

5. อภิปรายผล

1. ปัจจุบันกลุ่มสมุนไพร่บ้านดงบัง มีนโยบายที่ใช้อยู่ยังไม่ชัดเจนส่งผลให้ไม่สามารถบรรลุเป้าหมายของนโยบายได้ สอดคล้องกับ บุปผา ลากกลาง (2550) ซึ่งพบว่า ปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อความสำเร็จของการนำนโยบายไปปฏิบัติ ได้แก่ ความชัดเจนของวัตถุประสงค์และนโยบาย ซึ่งมาตรฐานและวัตถุประสงค์ของนโยบาย เป็นปัจจัยสำคัญที่จะตัดสินถึงสมรรถนะของนโยบาย การกำหนดตัวชี้วัดสมรรถนะของนโยบายเป็นสิ่งสำคัญในการวิเคราะห์ นั่นคือ มาตรฐานและวัตถุประสงค์ของนโยบายจะต้องสอดคล้องกับความเป็นจริง ในบางกรณีมาตรฐานและวัตถุประสงค์ของนโยบายอาจสามารถสังเกตและวัดได้ง่าย นอกจากนโยบายจะมีมาตรฐานและวัตถุประสงค์แล้ว นโยบายยังประกอบด้วยทรัพยากรซึ่งอำนวยความสะดวกต่อการบริหารนโยบาย หมายความว่ารวมถึงเงินงบประมาณและสิ่งสนับสนุนอื่นๆ ที่กำหนดไว้ในแผนงาน ทรัพยากรเหล่านี้จะเป็นสิ่งที่ช่วยส่งเสริมหรือช่วยให้ความสะดวกต่อประสิทธิผลของการนำนโยบายไปปฏิบัติ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าทรัพยากรนโยบายที่เป็นตัวเงินเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอที่จะทำให้นโยบายบรรลุผลจากการศึกษาของ Martha Derthick (1972: 87) ซึ่งพบว่า ปัจจัยด้านทรัพยากรที่สำคัญมากที่สุดที่ส่งผลให้นโยบายประสบความสำเร็จ คือ การช่วยเหลือและสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐมากกว่าการให้งบประมาณที่เพียงพอ

2. โครงสร้างการบริหารกลุ่มยังอยู่ในเครือญาติพี่น้อง ระบบการผลิตและการบริหารจัดการยังเป็นแบบภูมิปัญญาชาวบ้าน ถึงแม้ว่ามีภาครัฐที่เข้ามาดูแลเกี่ยวกับสมุนไพร่บ้านดงบัง ซึ่งประกอบด้วย โรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร องค์การบริหารส่วนตำบลดงขี้เหล็ก และกรมส่งเสริมการเกษตร ซึ่งแต่ละหน่วยงานได้ให้การส่งเสริมกลุ่มสมุนไพร่บ้านดงบัง โดยการเข้ามามีส่วนร่วมและสนับสนุนในการดำเนินการต่างๆ ได้แก่ ด้านการเงินและการลงทุน ในช่วงแรกเกษตรกรได้รับการสนับสนุนจากธนาคารเพื่อการเกษตร (ธกส.) รวมทั้งได้รับงบประมาณการพัฒนากระบวนการผลิตจากการนำเสนอโครงการของมูลนิธิเจ้าพระยาอภัยภูเบศร และด้านองค์ความรู้และข้อมูลข่าวสาร ช่วงแรกๆ เริ่มก่อตั้งจะมีหน่วยงานต่างๆ เข้ามาให้ความรู้ เช่น กรมการเกษตร อบต. มูลนิธิฯ นอกจากนั้นโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ยังเป็นหน่วยงานสนับสนุนทางวิชาการ การกำกับ ดูแล ติดตามและประเมินผลแต่พอช่วงหลังๆ ไม่มีการเข้ามาให้การสนับสนุนเท่าที่ควร ทั้งนี้เนื่องจากมาจากกลุ่มสมุนไพร่บ้านดงบังสามารถดำเนินการได้ด้วยตนเอง ประกอบกับปัญหาเรื่องการเปลี่ยนแปลงหรือการเปลี่ยนถ่ายอำนาจทางการเมืองส่วนท้องถิ่น ในส่วนนักการเมืองระดับชาติและระดับท้องถิ่น ทำให้ไม่ได้รับการสนับสนุน ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาของ เสกสรรค์ นิสัยกล้า (2550) พบว่า ปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อความสำเร็จของการนำนโยบายไปปฏิบัติ ได้แก่ การสนับสนุนเครือข่ายและหุ้นส่วน และการมีส่วนร่วมของเครือข่าย

3. การดำเนินการไม่สามารถบรรลุตามเป้าหมายของนโยบายที่ตั้งไว้ได้รวมทั้งไม่สามารถตอบสนองต่อนโยบายดังกล่าวได้ ซึ่งการตอบสนองผู้นำนโยบายไปปฏิบัติมีอยู่ 3 ประการ ที่จะส่งผลกระทบต่อความสามารถและความตั้งใจในการดำเนินนโยบาย ซึ่งได้แก่ 1) การรับรู้และความเข้าใจของผู้ปฏิบัติที่มีต่อนโยบาย 2) ทิศทางในการตอบสนองต่อนโยบายของผู้ปฏิบัติ เช่น การยอมรับ การเป็นกลาง การปฏิเสธ และ 3) ระดับการตอบสนองในตัวนโยบายของผู้ปฏิบัติ เป็นเรื่องสำคัญที่ผู้ปฏิบัติ

จะต้องเข้าใจถึงมาตรฐานและวัตถุประสงค์ของนโยบาย ในเรื่องทิศทางการร่วมมือของผู้ปฏิบัติต่อมาตรฐานและวัตถุประสงค์ของนโยบายนั้น ผู้ปฏิบัติอาจปฏิเสธเป้าหมายของนโยบายตั้งแต่ต้นสาเหตุอาจมาจากการที่เป้าหมายและวัตถุประสงค์นั้นขัดต่อค่านิยมในตัวผู้ปฏิบัติ หรือขัดแย้งต่อผลประโยชน์หรือความสนใจของผู้ปฏิบัติ ซึ่งสามารถแก้ไขโดยการให้ผู้ปฏิบัติเข้ามามีส่วนร่วมในการตั้งเป้าหมาย และวัตถุประสงค์ของนโยบายตั้งแต่เริ่มต้น สุดท้ายในเรื่องระดับการร่วมมือหรือตอบสนองของผู้ปฏิบัติอาจมีผลต่อสมรรถนะของนโยบาย การที่ความร่วมมือของผู้ปฏิบัติไปในทางลบ นำไปสู่การขัดแย้งต่อวัตถุประสงค์ของนโยบาย เมื่อเกิดเหตุการณ์นี้ คำถามของการนำนโยบายไปปฏิบัติจะเริ่มหาข้อยุติไม่ได้ หน่วยงานในระดับรองลงไปจะถูกปฏิเสธการเข้าร่วมนโยบาย ในสภาพเหตุการณ์นี้จะต้องใช้กฎระเบียบและกิจกรรมส่งเสริมเพื่อให้นโยบายไปสู่การปฏิบัติได้ (Van Meter and Van Horn, 1975: 463)

4. งานวิจัยนี้จึงได้กำหนดนโยบายในการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน การแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร เพื่อให้บรรลุเป้าหมาย พร้อมทั้งกลไกการขับเคลื่อน/แนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชนการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร กลุ่มสมุนไพรบ้านดงบัง จังหวัดปราจีนบุรี ประกอบด้วย 7 นโยบาย ดังนี้

4.1 นโยบายส่งเสริมการวิจัยและพัฒนาสมุนไพรแบบครบวงจร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) ศึกษาวิจัยและพัฒนาวัตถุดิบเพื่อให้ได้วัตถุดิบที่มีคุณภาพ และ 2) ศึกษาวิจัยและพัฒนาด้านเทคโนโลยีเพื่อส่งเสริมให้มีการผลิตวัตถุดิบสมุนไพรในระดับอุตสาหกรรมในลักษณะที่เป็น Plantation และมีการใช้ระบบคุณภาพแบบ Good Agricultural Practice (GAP) และ Good Harvesting Practice (GHP)

4.2 นโยบายส่งเสริมการผลิตวัตถุดิบสมุนไพรเกษตรอินทรีย์ที่มีคุณภาพ หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมส่งเสริมการเกษตร โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) ศึกษาสมุนไพรที่เป็นความต้องการของตลาด 2) ศึกษาวิจัยวิธีการขยายพันธุ์ การเพาะปลูก และการเก็บเกี่ยวที่เหมาะสมเพื่อให้วัตถุดิบสมุนไพรที่ได้มีคุณภาพดี มีสาระสำคัญในปริมาณสูง 3) ศึกษาวิจัยการขยายพันธุ์ด้วยวิธีการเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อพืช เพื่อให้ได้วัตถุดิบสมุนไพรที่มีคุณภาพดีและสม่ำเสมอในปริมาณมาก 4) ศึกษาวิจัยการป้องกันและควบคุมโรคพืชโดยหลีกเลี่ยงการใช้ยาฆ่าแมลง เพราะอาจก่อให้เกิดปัญหาสารพิษตกค้าง และ 5) ให้ความรู้แก่เกษตรกรผู้สนใจเกี่ยวกับการปลูกสมุนไพรแบบเกษตรอินทรีย์ ซึ่งสอดคล้องกับ จริยญา จันทรคำปัน (2559) ได้กล่าวว่าภาครัฐควรต้องส่งเสริมการวิจัยและพัฒนาการใช้สมุนไพร และเกษตรกรควรมีการปลูกพืชให้ถูกวิธีเพื่อให้ได้ วัตถุดิบที่มีมาตรฐานตั้งแต่เริ่มต้น ประกอบกับนักวิจัยต้องศึกษาวิจัยและควบคุมคุณภาพ ประสิทธิภาพและความปลอดภัย มีสูตรและมีการตรวจสอบวิเคราะห์ควบคุมที่ได้มาตรฐานและครบวงจร

4.3 นโยบายกำหนดมาตรฐานและการควบคุมคุณภาพสมุนไพร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) ศึกษาวิจัยและพัฒนาด้านการควบคุมคุณภาพของสมุนไพร โดยเน้นงานวิจัยด้านพิษวิทยาของสมุนไพรเพื่อหาสาระสำคัญหรือกลุ่มของสาระสำคัญที่เป็นสารออกฤทธิ์ของสมุนไพร 2) การจัดทำมาตรฐานของสมุนไพร 3) การพัฒนาวิธี

วิเคราะห์ทั้งด้านคุณภาพและปริมาณของสารในการตรวจสอบและวิเคราะห์ของวัตถุดิบสมุนไพรในขั้นตอนก่อนและระหว่างกระบวนการผลิต 4) การพัฒนาวิธีควบคุมคุณภาพในขั้นตอนสุดท้ายเมื่อผลิตออกมาเป็นผลิตภัณฑ์แล้ว 5) ศึกษาวิจัยด้านความคงตัวของสารสำคัญในผลิตภัณฑ์

4.4 นโยบายส่งเสริมอุตสาหกรรมผลิตภัณฑ์สมุนไพร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) ศึกษาวิจัยเพื่อแก้ไขปัญหาการปนเปื้อนของจุลินทรีย์ในกระบวนการผลิต 2) ศึกษาวิจัย เพื่อนำเทคโนโลยีใหม่ๆ ทางเภสัชกรรมมาใช้ในการ Formulate ยาจากสมุนไพรให้สามารถออกฤทธิ์ได้ยาวนานขึ้น 3) ศึกษาการผลิตเครื่องจักรอุปกรณ์ที่เหมาะสมและเป็นเทคโนโลยีใหม่ๆ มาใช้ในกระบวนการผลิต ซึ่งสอดคล้องกับ จริยญา จันทรคำปัน (2559) ได้กล่าวว่า การพัฒนาผลิตภัณฑ์สมุนไพรสู่มาตรฐานสากลต้องการมีการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ทั้งในรูปแบบผลิตภัณฑ์ยา อาหารเสริมรวมถึงเครื่องสำอาง เพื่อให้มีคุณภาพมาตรฐานระดับสากลสามารถแข่งขันในตลาดโลก

4.5 นโยบายส่งเสริมการตลาดสมุนไพร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมส่งเสริมการค้า โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) สำรวจความต้องการผลิตภัณฑ์สมุนไพรของตลาดภายในประเทศ 2) วิเคราะห์ความเป็นไปได้และความคุ้มค่าในการวิจัยและพัฒนาสมุนไพรแต่ละชนิด 3) กระจายความรู้แก่ประชาชนเกี่ยวกับสรรพคุณของสมุนไพรเพื่อให้ประชาชนเชื่อมั่น

4.6 นโยบายส่งเสริมการส่งออกผลิตภัณฑ์สมุนไพร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมส่งเสริมการค้า โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) สำรวจความต้องการผลิตภัณฑ์สมุนไพรของตลาดต่างประเทศ 2) วิเคราะห์ความเป็นไปได้และความคุ้มค่าในการวิจัยและพัฒนาสมุนไพรแต่ละชนิด 3) พัฒนาระบบประกันคุณภาพให้ได้มาตรฐาน Good Manufacturing Practice (GMP) ในส่วนของยาจากสมุนไพร ซึ่งสอดคล้องกับ จริยญา จันทรคำปัน (2559) ซึ่งกล่าวว่าการพัฒนาผลิตภัณฑ์สมุนไพรสู่มาตรฐานสากลต้องการมีการพัฒนาระบบคุณภาพผลิตภัณฑ์สมุนไพรสู่มาตรฐานสากล 4) นำสินค้าไปแสดงในงาน Trade show และ Expo ในต่างประเทศ ซึ่งเป็นการประชาสัมพันธ์ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาของ จิรารัตน์ สัมมาเทศน์ (2549) ; พรชัย ชูชัยพุดผิงค์ (2549) ซึ่งพบว่าปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จของการนำนโยบายไปปฏิบัติ ได้แก่ การประชาสัมพันธ์และเผยแพร่และการติดต่อสื่อสาร

4.7 นโยบายพัฒนาเครือข่ายองค์ความรู้ด้านสมุนไพร หน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมส่งเสริมการค้า โดยมีแนวทาง ดังนี้ 1) ก่อตั้งสมาคมด้านพืชสมุนไพรเกษตรอินทรีย์ 2) สร้างศูนย์ให้ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรและผลิตภัณฑ์สมุนไพร

6. ข้อเสนอแนะ

สำหรับการวิจัยครั้งนี้

1. จากแผนการพัฒนาของกลุ่มสมุนไพรฯ พบว่าเป็นแผนรูปแบบรายครอบครัวของสมาชิก ดังนั้น จึงเกิดความเลื่อมล้ำของสมาชิกในการมีบทบาทต่อการจัดสรรรายได้

2. ในด้านข้อมูลข่าวสาร พบว่าสมาชิกส่วนใหญ่มีบทบาทน้อย ซึ่งสมาชิกในกลุ่มมีรับรู้ข่าวสารน้อยมาก การรับรู้ข่าวสารจะได้มาจากมูลนิธิเจ้าพระยาอภัยภูเบศรเพียงแหล่งเดียว เนื่องจากเกรงว่าผลิตหรือปลูกแล้วจะไม่ใช่ที่ต้องการของมูลนิธิเจ้าพระยาอภัยภูเบศรเพียง (แหล่งตลาด) ดังนั้น รูปแบบทางการตลาดจะเป็นลักษณะการผูกขาด หากมีกลุ่มสมุนไพรเกษตรอินทรีย์เกิดขึ้นใหม่จะทำให้เกิดการแข่งขันทางตลาด ดังนั้น ทางกลุ่มสมุนไพรควรมีการตลาดสำรองหรือผลิตสินค้าภายใต้ชื่อของตนเอง

3. ควรสนับสนุนให้กลุ่มองค์กร สถาบันต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นของชาวบ้านหรือหน่วยงานเอกชน รวมตัวกันสร้างเครือข่ายสมุนไพรไทยเพื่อเพิ่มความเข้มแข็งและเสริมศักยภาพในการพัฒนาผลิตภัณฑ์สมุนไพรให้สามารถช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

4. ควรสนับสนุนให้มีการร่วมมือกันในการส่งเสริมเกษตรกรด้านความเชื่อและกระบวนการคิดแบบเกษตรเคมีเป็นเกษตรอินทรีย์ โดยอบรมแนวคิดและเทคนิคของการทำเกษตรอินทรีย์อย่างเข้มข้น

สำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1. การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเพียงกลุ่มสมุนไพรหมู่บ้านดงบังเพียงพื้นที่เดียว ดังนั้นงานวิจัยครั้งต่อไปควรมีการศึกษาวิจัยพื้นที่ที่เพาะปลูกพืชสมุนไพรในพื้นที่อื่นๆ เช่น กาญจนบุรี เป็นต้น

2. ควรมีการทดลองนโยบายการพัฒนาผลิตภัณฑ์วิสาหกิจชุมชน: กรณีการแปรรูปผลิตภัณฑ์สมุนไพร ไปทดลองใช้

References

- Chankhampan, J. (2016). Dietary Supplements Containing Bromelen Extract And Turmeric Extract for Health and Cancer Prevention. (Manose-HULK). Manose Health and Beauty Research Center.
- Chuchaudhapong, P. (2006). Applying a career education policy to practice: Bangkok Vocational Training School (Bangrak). Doctor of Public Administration thesis. Srinakharinwirot University.
- Laklan, B. (2007) The Implementation of State Enterprise Privatization Policy to the Case of Thai Post Company Limited. Master of Public Administration Public Policy Disciplines. College Srinakharinwirot University.
- Nisaikar, S. (2007). Implementing Good Governance Policy: A Case Study of Bangkok Metropolis. Doctor of Philosophy Doctor of Philosophy in Public Administration. Ramkhamhaeng University.

